

COMERÇ, PODER, ARISTOCRÀCIA. LA FORMACIÓ DEL MÓN IBÈRIC A LES TERRES DE L'EBRE

JORDI DILOLI FONS

Gresepia. Universitat Rovira i Virgili / ICAC

[Data de lliurament i acceptació: juny de 2018]

PARAULES CLAU:

ibers, fenicis, riu Ebre,
aristocràcia, protohistòria

PALABRAS CLAVE:

íberos, fenicios, río Ebro,
aristocracia, protohistoria

KEY WORDS:

Iberians, Phoenicians,
River Ebro, aristocracy,
protohistory

RESUM

Presentem en aquest article els resultats més actualitzats sobre la recerca arqueològica efectuada els darrers anys a les Terres de l'Ebre, referent a l'època protohistòrica, amb l'objectiu de generar un estat de la qüestió sobre les formes d'ocupació del territori i els models sociopolítics que conviuen i se succeeixen en aquesta regió durant un període d'aproximadament dos-cents cinquanta anys, per donar pas, sense traumatismes, al que hom ha anomenat *cultura ibèrica*. Així mateix, s'exposa la importància que van tenir els contactes entre les comunitats indígenes i els comerciants fenicis procedents del sud peninsular, en la gestació, el desenvolupament i l'evolució d'aquestes transformacions.

RESUMEN

En este artículo presentamos los resultados más actualizados de la investigación arqueológica efectuada en los últimos años en las comarcas de las Terres de l'Ebre sobre la época protohistórica, con el objetivo de generar un estado de la cuestión sobre las formas de ocupación del territorio y los modelos sociopolíticos que conviven y se suceden en esta región durante un periodo aproximado de doscientos

cincuenta años y que después dan paso, sin traumatismos, a lo que se ha denominado *cultura ibérica*. Asimismo, se expone la importancia que tuvieron los contactos entre las comunidades indígenas y los comerciantes fenicios procedentes del sur peninsular en la gestación, desarrollo y evolución de estas transformaciones.

ABSTRACT

In this article we present the latest results of the archaeological research carried out over the last few years in the Terres de l'Ebre concerning the protohistorical period, with the aim of summarising knowledge of the forms of occupation of the region and the sociopolitical models that have coexisted and followed one another in this region for a period of 250 years. They eventually led, without traumas, to what is now known as *Iberian culture*. It also explains the importance of contacts between the indigenous communities and the Phoenician traders from the south of the peninsula in the gestation, development and evolution of these transformations.

INTRODUCCIÓ

Els darrers anys, l'activitat arqueològica que s'ha produït a les comarques del curs inferior de l'Ebre ha permès avançar força en el coneixement de la protohistòria d'aquest territori, fet que ha possibilitat un important increment del coneixement dels canvis i les condicionants que van conduir les comunitats assentades en aquesta regió a assolir els trets característics d'allò que hom ha anomenat *cultura ibèrica*.

Per començar, hem d'indicar que a partir del que s'ha denominat *ferro antic* o *primera edat del ferro*, s'observa, entre altres alteracions, un sobtat augment dels assentaments a la vall de l'Ebre en el seu extrem més meridional; nuclis que adoptant noves formes, més complexes, s'integraran en processos molt intensos que deixaran el seu reflex en el registre arqueològic. Aquest moment tan important s'esdevindrà entre inicis del segle VII abans de la nostra era (700) fins a mitjans avançats del V a.n.e. (450/425), moment en què es viurà una nova inflexió, que partint de l'anterior generarà una nova fàcies cultural que perdurarà fins a pràcticament el canvi d'era, just allò que anomenem *època* o *cultura ibèrica*.

Si iniciem la nostra singladura a finals del segle VIII a.n.e., ens trobem que el procés de canvi que viuran aquestes comunitats és certament inexplicable si no tenim en compte les relacions que es produeixen a partir d'aquest moment entre els

"SI INICIEM LA
NOSTRA SINGLADURA
A FINALS DEL
SEGLE VIII A.N.E.,
ENS TROBEM
QUE EL PROCÉS
DE CANVI QUE
VIURAN AQUESTES
COMUNITATS
ÉS CERTAMENT
INEXPLICABLE SI NO
TENIM EN COMPTE
LES RELACIONS QUE
ES PRODUÏXEN A
PARTIR D'AQUEST
MOMENT ENTRE
ELS HABITANTS DEL
TERRITORI DE L'EBRE
I ELS COMERCIANTS
FENICIS ASSENTATS
AL SUD PENINSULAR.
ELS INTERCANVIS
COMERCIALS QUE
S'ESTABLIRAN
ENTRE INDÍGENES
I COMERCIANTS
SEMITES
ESTIMULARAN UNES
TRANSFORMACIONS
EN LA SOCIETAT
NATIVA QUE
DEIXARÀ UN
PALPABLE REGISTRE
ARQUEOLÒGIC."

habitants del territori de l'Ebre i els comerciants fenicis assentats al sud peninsular. Els intercanvis comercials que s'establiran entre indígenes i comerciants semites estimularan unes transformacions en la societat nativa que deixarà un palpable registre arqueològic: la presència de recipients amfòrics destinats a transportar vi, potser oli i de ben segur conserves, així com altres elements de prestigi com els perfums o components personals procedents de les manufactures semites, es convertiran en habituals entre els jaciments d'aquesta regió a partir sobre tot d'inicis del segle VII a.n.e. L'acaparament d'aquests béns de prestigi per una part dels habitants produirà un canvi profund en aquesta societat, tot generant un sistema elitista que es desenvoluparà, amb diverses formes, a partir de mitjans del segle VII i sobretot durant el segle VI a.n.e. Durant aquest període, les noves elits gestades en el territori generaran, en poc temps, uns sistemes d'hàbitat particulars segregats del conjunt de la població, que evolucionaran al llarg de la primera edat del ferro amb formes diferents però amb un marcat caràcter simbòlic, ja que en aquestes residències es concentraran els sistemes de poder del moment.

Aquest procés canviant, que constituirà el pas de l'edat del bronze a la primera edat del ferro pot classificar-se en dues fases, la primera, entre el 700 i el 550 a.n.e., i la segona, entre el 550 i el 450/425 a.n.e., per, a partir de finals del segle V a.n.e., començar a parlar de *cultura ibèrica*.

EL PRIMER INTENT DIFERENCIADOR: L'APARICIÓ DE L'ARQUITECTURA DIFERENCIAL I DE PRESTIGI

A partir d'inicis del darrer mil·lenni a.n.e. es localitzen a l'Ebre final, especialment a la zona de la cubeta de Móra, grups seminòmades assentats en petits nuclis no permanents, constituïts per cabanes construïdes amb materials en gran part peribles, que s'organitzen seguint patrons econòmics agraris i pastorals, com poden ser Barranc de Sant Antoni I i les Deveses I (Ginestar, Ribera d'Ebre). Es tracta de comunitats de tipus familiar, que segons sembla aplicaven un sistema d'explotació agrícola molt bàsic, itinerant, i un pasturatge limitat. En tot cas es tracta de grups petits, no excessivament nombrosos, com sembla indicar el registre arqueològic (Sanmartí, 2004; Bea, 2012). La seva presència riu avall, com es documenta al Bancal de Torta (Masdenverge, Montsià), ens mostra un model de "colonització" de noves terres, no planificada, que avançava des de l'interior, per la vall de l'Ebre, fins a la costa.

Sembla que foren aquests grups els que molt a finals del segle VIII o inicis del VII a.n.e. entraren en contacte amb els comerciants mediterranis, bàsicament fenicis, de manera que dins d'unes comunitats de fort vincle familiar, es gestà un nou prohom, que era l'encarregat de negociar amb els acabats d'arribar, uns agents locals que amb el temps acapararen el capital polític engendrat pel control dels intercanvis.

Evidentment, el curs inferior de l'Ebre és una regió molt àmplia, i cal considerar que el fenomen no fou uniforme, però sota el nostre punt de vista l'aparició d'aquests personatges ha de constituir el punt de partida per explicar els processos d'evolució social i política cap a estructures sociopolítiques més complexes.

Comencem, doncs, per la regió de la desembocadura del riu Sénia, avui dia límit entre Catalunya i el País Valencià. Profusament estudiada per l'equip del Grup de Recerca d'Arqueologia Protohistòrica de la Universitat de Barcelona (GRAP-UB), sota la

direcció de David Garcia, aquest grup defensa l'existència per aquesta zona d'una entitat política complexa (que anomena Complex Sant Jaume —CSJ—) per a la segona meitat del segle VII i primera del VI a.n.e., a partir de l'estudi de diversos jaciments com Sant Jaume Mas d'en Serrà i la Moleta del Remei (tots dos a Alcanar, Montsià) o la Ferradura (Ulldecona, Montsià), per citar els més importants (García, 2005). En tot cas sembla innegable que un dels objectius dels fenicis en aquesta zona era el mineral de ferro de Rossell-Ballestar, riu amunt, i el contacte amb els agents locals desenvolupà un augment substancial de la complexitat política i social, representada, entre d'altres marcadors, per l'aparició de mostres d'arquitectura diferencial i prestigiosa (García, 2005).

El cas de l'assentament de Sant Jaume (Alcanar, Montsià) és el més espectacular, i el més fàcilment relacionable amb patrons d'arquitectura diferencial. La seva constitució arquitectònica l'allunya, en tot cas, de fenòmens protourbans cronològicament paral·lels a la regió, tot definint una mena d'estructura compacta que concorda més bé amb una residència fortificada de considerables dimensions, tancada per una muralla que incorpora una torre allargada i un accés complex i que envolta un recinte d'uns 600 m², en el qual es distingeixen, a partir de passadissos de distribució, diversos "barris" o conjunts habitacionals, que formen part d'una única residència. D'arquitectura acurada, tot el conjunt sembla diferenciar-se clarament del que és observable en altres jaciments de la zona, com la Moleta del Remei (Alcanar, Montsià) o la Ferradura (Ulldecona, Montsià). El material arqueològic recuperat fins aquest moment descriu una profunda relació dels seus habitants amb el món fenici: àmfores vinàries Ramon T.10.1.2.1., pithoi, morters-trípode, etc., i tot un conjunt de vasos de tipologia local relacionada en gran part amb el consum, essencialment de vi.

Certament, no es tracta d'un jaciment productor, i, de fet, no s'ha d'interpretar ni tan sols com un poblat. La seva definició, la seva arquitectura fortificada ben plantejada, fins i tot les seves dimensions, fan pensar que Sant Jaume devia ser una residència aïllada, en la qual s'establí un petit segment poblacional que havia iniciat el seu camí cap a la complexitat política i social, a través de l'intercanvi amb els navegants fenicis procedents del sud peninsular i la creació de xarxes de redistribució. Altres marcadors semblen també assenyalar cap a aquesta interpretació, com l'acaparament d'una gran quantitat de pondera que, segons els seus investigadors, foren retirats de la producció en una mena de control de tipus certament simbòlic (Garcia, Moreno, 2008), o la qualitat dels materials recuperats en la seva excavació (Garcia, Moreno, 2016).

Segons García, Sant Jaume fou un centre clarament aristocràtic que va controlar la regió del Baix Sénia d'una manera clarament jeràrquica, tot incloent altres assentaments que hi estaven supeditats, com la Moleta del Remei o la Ferradura (Garcia, 2005). La seva cronologia, certament curta, queda delimitada entre el 650 i el 600 a.n.e., data entorn de la qual Sant Jaume fou destruït violentament (no així la Moleta o la Ferradura, que perduraren, amb daltabaixos) i, en poc temps, entrà en acció un nou centre, en aquest cas al sud del Sénia, el Puig de la Misericòrdia, a Vinaròs, a la comarca castellonenca del Baix Maestrat (Oliver, 1994; Oliver, 1995), amb la qual cosa s'inicià una nova fase denominada per García com a *Complex Misericòrdia* (Garcia, 2005).

Figura 1. Sant Jaume (Alcanar, Montsià, Tarragona). Planta (Bea *et al.*, 2012: 55, fig. 3) i fotografia (extreta de l'enllaç següent: <<http://www.ub.edu/grap/jaciment1.htm>>).

Aquest tipus d'arquitectura diferencial, en canvi, no sembla existir en la regió del baix Ebre, entesa des de la depressió de Móra fins a la desembocadura, amb les mateixes característiques que al litoral del Montsià, tot i que es tracta del punt més proper a l'àrea minera del Priorat, a les vetes de plom del Molar, que era un dels productes requerits pel comerç fenici, essencial per als processos de copel·lació de la plata del sud peninsular (Rafel *et al.*, 2008). Únicament el cas d'Aldovesta (Benifallet, Baix Ebre) (Mascort *et al.*, 1991) podria tendir cap a aquests paràmetres, si bé el model arquitectònic no és tan clar com a Sant Jaume. Les diferències de concepció —i de construcció— entre el que sembla clarament una residència destinada a les elits incipients (Sant Jaume) i una hisenda dedicada a la transacció de metalls i l'acapament de vi fenici (Aldovesta) són evidents (Bea, 2012). En tot cas, Aldovesta mostra una arquitectura orgànica, que no s'assembla al projecte únic i genuí de Sant Jaume. Actualment es discuteix si l'origen constructiu d'Aldovesta pot derivar d'una primitiva estructura turriforme circular que en poc temps degué caure en desús i fou integrada en un conjunt residencial format per habitacions quadrangulars i rectangulars, que, sumades unes a les altres, provocaren el creixement del jaciment (Noguera, 2006), i si bé el jaciment no compta amb elements defensius clars, més enllà de la mateixa integració d'aquesta torre, podríem considerar plausible aquesta teoria. Cal indicar, però, que la cura constructiva no hi és present, i la seva mateixa naturalesa, sense desvirtuar la possibilitat que l'edifici fos la residència d'un grup d'elit, situa Aldovesta i la territorialització del Baix Ebre per a la segona meitat del segle VII a.n.e i el primer quart del VI a.n.e. en un pla diferent al del baix Sénia i Sant Jaume.

La presència d'assentaments com Sebes I (Flix, Ribera d'Ebre) (Belarte, Noguera, 2007), Barranc de Gàfols (Ginestar, Ribera d'Ebre) (Sanmartí *et al.*, 2000), els Tossals (Aldover, Baix Ebre) (Ferré *et al.*, 2016) o, segons els darrers estudis, la primera fase de l'Assut —Assut 0— (Tivenys, Baix Ebre) (Diloli *et al.*, 2016), fan pensar en l'existència, potser, d'un patró no tan jerarquitzat per a aquesta àrea.

Pel que respecta a la subregió més interior del curs inferior de l'Ebre, és a dir, a la comarca de la Terra Alta i a les conques hidrogràfiques dels rius Matarranya i Algars, a priori i per a aquesta fase, la situació és diferent. Si bé l'aparició d'assentaments de carrer o espai central, com el Roquizal del Rullo de Fabara (Ruiz Zapatero, 1979; Ruiz Zapatero, 1985) o la Loma de los Brunos de Casp (Eiroa, 1982), amb fases clarament datables des d'almenys el segle VIII a.n.e., poden indicar l'existència d'un considerable poblament en aquest moment, la qüestió no sembla tan clara, i no és fins aquest segle VIII avançat però sobretot el VII a.n.e. que no es constata la consolidació d'un poblament estable. Assentaments de traçat axial com Sant Cristòfol de Maçalió (Matarranya), d'espai central, com el Tossal Redó de Calaceit (Matarranya), o masos compactes com el poblat petit del Tossal Redó de Calaceit o el Piuro del Barranc Fondo, també en aquest mateix municipi, reconeixen una profunda diversitat constructiva i arquitectònica (Moret, 2002; Fatás, 2007; Bea, 2012).

Tanmateix, aquest primer període d'encaminament cap a la consolidació de formes polítiques i socials complexes fracassa, d'una manera generalitzada, en una forquilla que podem situar entre el 600 a.n.e. (Sant Jaume) i el 575 a.n.e. (Aldovesta), encara que les diverses fases convulsives i de reajustament possiblement poden arribar cap a la línia de mitjans del segle VI a.n.e. Alguns investigadors han intentat explicar determinats

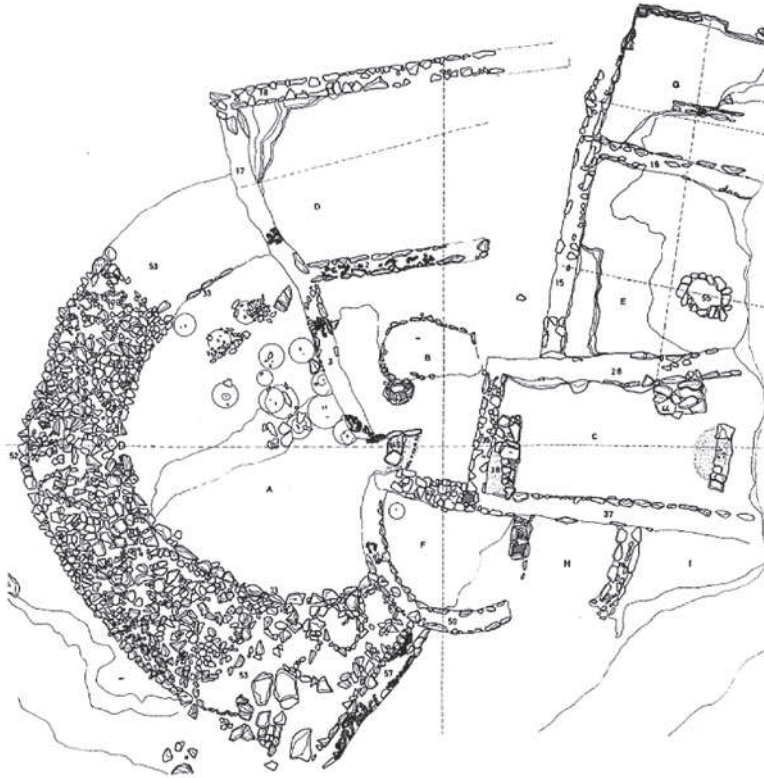

Figura 2. Planta del jaciment d'Aldovest segons J. Sanmartí (Garcia, Gracia, 2011, p. 41, fig. 4) i possible reconstrucció de l'assentament segons <<http://www.marhp.com/arqueologia-virtual/>>

col·lapses, com el de Sant Jaume, en una esfera de conflictes interns pel control del producte fenici (Garcia, 2005). Si més no, sota el nostre punt de vista, el que sembla realment marcar el descontentament social és l'enfonsament del comerç sud-peninsular, amb la consegüent desaparició del capital polític que sostenia en gran mesura aquests primers grups d'elit, que hauríem de considerar en general com a protoaristocràtics (Bea, 2012). Evidentment es tracta d'un procés amb matisos en els diversos territoris del tram final del riu, però no hi ha dubte que la causa-efecte més amunt exposada s'observa de manera generalitzada. Amb aquestes destruccions desapareixerà el primer intent de consolidació de patrons aristocràtics basats en la creació de llinatges, i amb això la primera arquitectura prestigiosa.

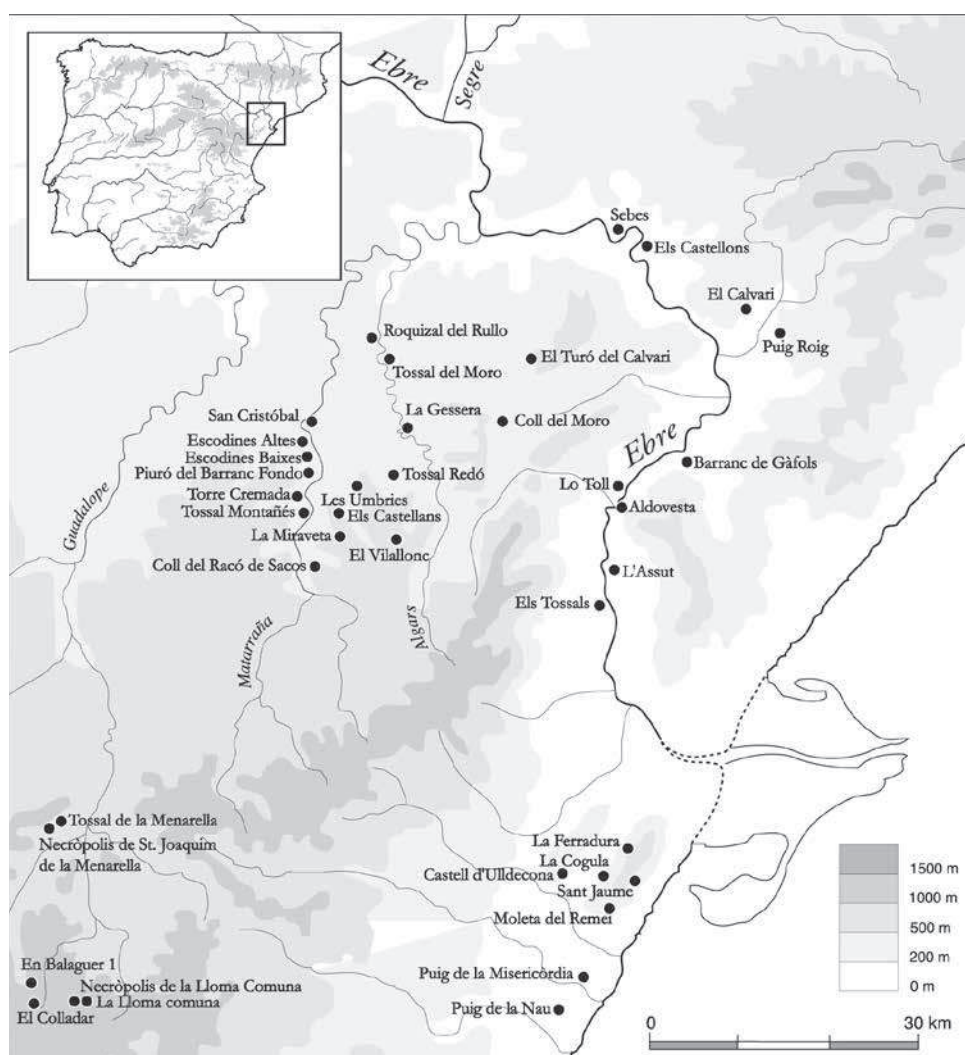

Figura 3. Principals jaciments de la regió durant la primera fase esmentada.

LES ELITS CORPORATIVES: EL CAS DEL TURÓ DEL CALVARI (VILALBA DELS ARCS, TERRA ALTA)

Situat al bell mig de la Terra Alta, sobre un turonet que domina les fondalades que conformen la capçalera del barranc de Voravall-Sant Pau, afluent de l'Ebre, el jaciment arqueològic del Turó del Calvari fou localitzat l'any 1999 durant una remoció de terres destinada a arranjar l'espai on s'efectua la teatralització de la Passió de Vilalba dels Arcs.

El jaciment en si es compon d'un únic edifici, que es pot datar entre el 600 i el 550 a.n.e., durant la primera edat del ferro. Té una planta rectangular, amb els seus dos extrems absidals. Per tal de bastir-lo, primerament es va cremar la vegetació de l'indret, per posteriorment retallar el subsòl de fiter de calar, tot donant-li forma de podi, i sobre aquest es va edificar l'immoble, a partir d'un potent sòcol de pedres sense desbastar unides amb fang, damunt de les quals s'hi van aixecar els murs de tovots fins a conformar almenys dos pisos d'alçària. En un dels extrems s'hi va col·locar una porta d'accés, l'única, i com a mínim en un dels seus murs laterals s'hi va obrir una finestra.

El pis de baix, l'únic que s'ha conservat, compta amb dues habitacions. La més gran, H-1, manté al seu centre una base d'una possible columna que ens anuncia que existia originalment un pis superior. Des d'aquesta H-1, a través d'una escala, s'accedia a una cambra més petita (H-2), lleugerament elevada sobre una tarima de fusta, on segons sembla s'hi desava tot un aixovar format per vasos de ceràmica destinats al consum de productes, essencialment vi produït pels fenicis del sud peninsular. El pis superior, de funcionalitat incerta, era rematat per una terrassa plana. S'han conservat restes dels forjats d'aquests dos nivells, fet que n'ha permès el seu coneixement. L'interior de l'edifici estava enlluït amb una barreja d'argila depurada i calç, i profusament decorat amb pintures de tons rojos o vinosos de motius lineals (Bea, Diloli, 2005).

El mètode escollit per a la seva construcció va ser com a poc, sorprenent. Geomètricament es va usar la raó àuria, excepcional en aquestes terres, tot planejant la planta a partir de cercles superposats. A més, els seus constructors van acordar de manera predefinida com havia de ser la seva decoració: la porta i les finestres gaudiren de motllures prismàtiques fetes amb fang, que a més feien joc amb els bordons d'uns altars mòbils localitzats en un petit armari de l'habitació H-1. En aquests altars s'hi cremava, de manera ritual, oli mesclat amb grans de cereals, en una clara litúrgia relacionada amb elements sagrats i cicles agraris.

Però no únicament van ser curiosos en el mètode d'edificació. La situació de l'edifici en l'espai el feu també singular. Orientat astronòmicament, el seu eix coincideix amb l'ocàs de l'estel Artur, α -bootes, a la constel·lació del Bover, i durant el solstici d'estiu els rajos solars il·luminen l'armariet o plataforma en el qual es trobaven els altars. Tot això el converteix en un veritable rellotge astronòmic, que marca el pas del temps en relació amb els cicles agraris, tan importants en el passat.

No va ser un espai habitat, però sí freqüentat i, sobretot, mantingut i cuidat. Els materials trobats al seu interior es relacionen bàsicament amb el banquet, especialment amb consum de vi: àmfores fenícies Ramon T-10.1.2.1., pithoi, plats, calzes i oinochoai híbrids, que clarament imiten vaixelles metàl·liques presents en al sud peninsular, entre altres elements de vaixel·la més relacionats amb el món indígena (Bea, Diloli, 2005).

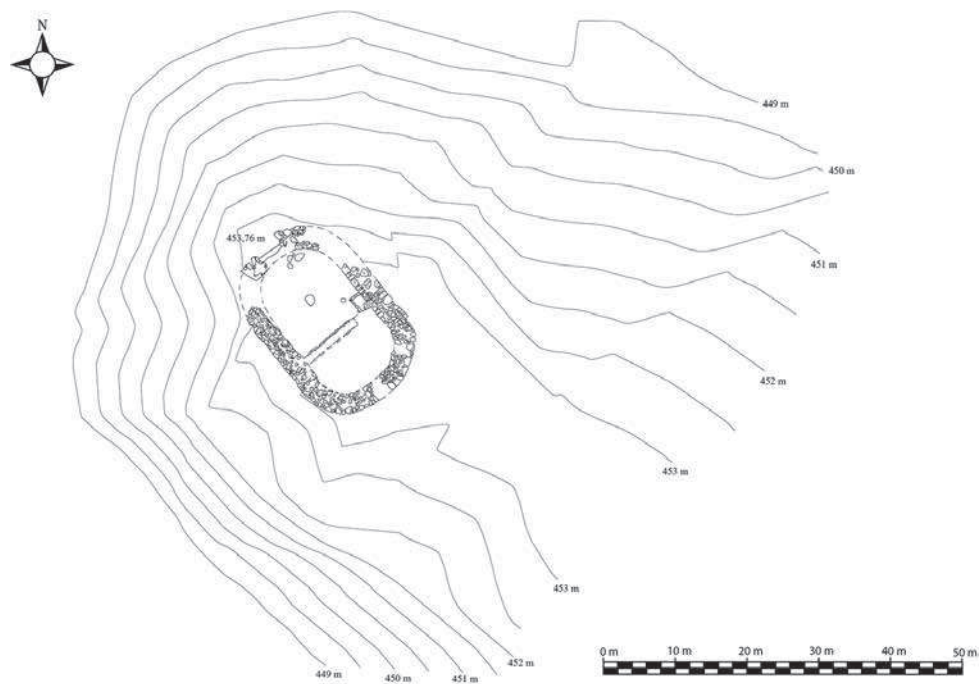

Figura 4. El Turó del Calvari de Vilalba dels Arcs (Terra Alta, Tarragona).

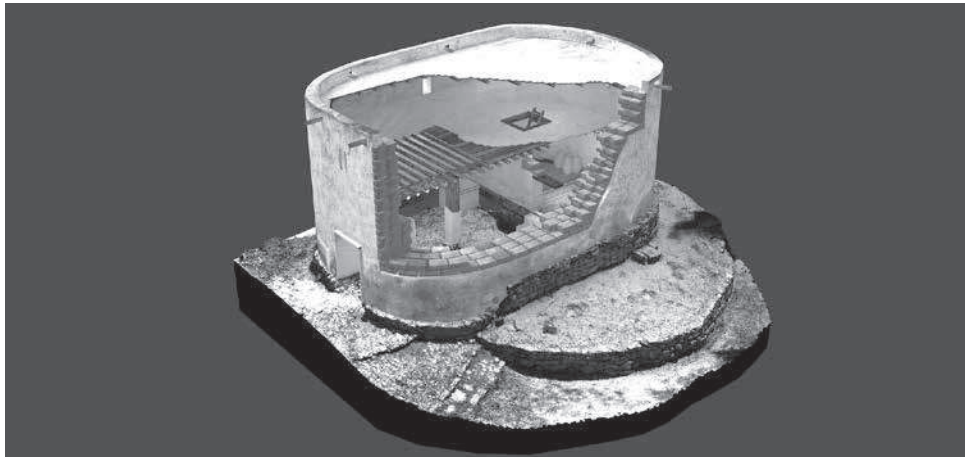

Figura 5. Reconstrucció del Turó del Calvari (Ivan Cots: Gresepia, URV).

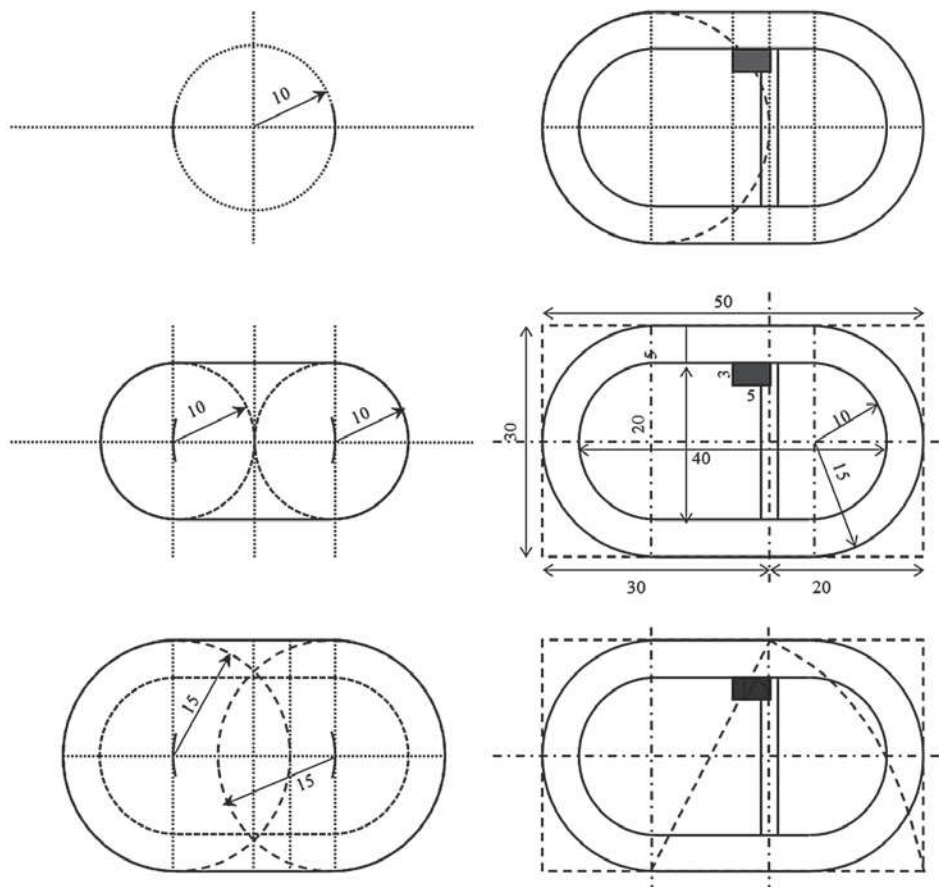

Figura 6. Esquematzació matemàtica de la construcció del Turó del Calvari (M. Pérez: Gresepia, URV).

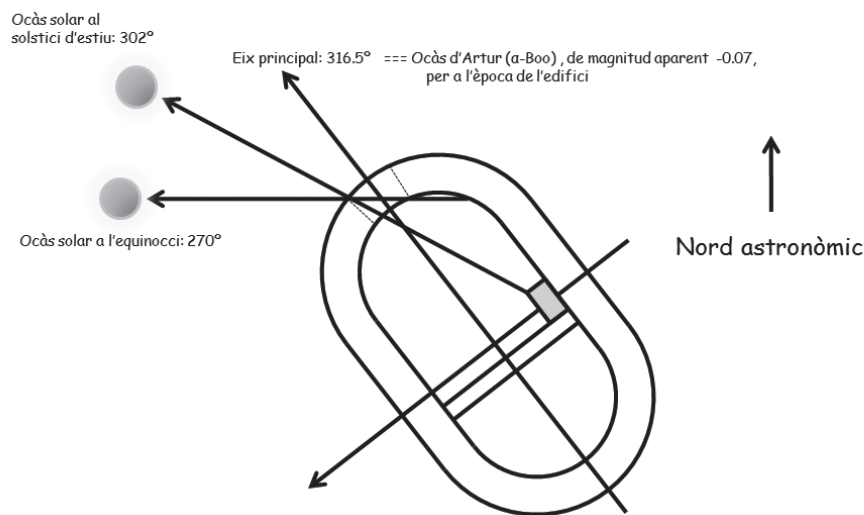

Figura 7. Reconstrucció de la situació del Turó del Calvari. Vista de l'edifici amb l'entrada de la llum durant el solstici estival (M. Pérez: Gresepia, URV).

Si bé en un principi es va interpretar el jaciment com un santuari, avui dia considerem la hipòtesi que podria tractar-se d'un recinte destinat a la reunió d'elits incipients que segons sembla justificaven el seu poder amb pràctiques alienes al conjunt de la població, com és el consum del vi. Determinats aspectes fan que defensem aquesta hipòtesi. D'una banda, l'acurada arquitectura, sens dubte prestigiosa i en part efectuada a partir de coneixements compositius que degueren arribar vehiculats pels fenicis o per elements en contacte amb ells. També el fet que sigui un espai deshabitat però mantingut amb cura, en què s'emmagatzemaven productes luxosos que eren respectats, suggereix l'existència d'un codi de valors imposat per grups prestigiosos, que la resta de la comunitat acatava. La mateixa ubicació de l'edifici, aïllat, sobre un turó que controla la confluència de dos barrancs que descendeixen cap a l'Ebre (que es troba a 25 quilòmetres), en un punt límit per al món tumular baixaragonès, però també de la depressió de Móra, sembla dotar el Turó del Calvari d'un "aire de frontera" que potser degué propiciar el seu manteniment de manera corporativa per part de diverses elits. Finalment, la seva mateixa destrucció, cap al 550 a.n.e., mitjançant un incendi intencionat i mantingut per garantir els màxims danys possibles a l'edifici, semblen també denotar cooperació en un moment en el qual el Turó degué deixar de tenir sentit per a uns grups que completaven la seva implantació de models sociopolítics d'índole aristocràtica (Bea, 2012).

La destrucció del Turó del Calvari ha de significar el final de la corporació entre elits, almenys en els sectors en què l'impacte de la desaparició del comerç fenici o bé va ser menor o bé es van saber desenvolupar estratègies de reajustament adequades.

LA IMPLANTACIÓ DE LES FÓRMULES ARISTOCRÀTIQUES. ARQUITECTURA DEL PODER I CASES FORTIFICADES (550-450 / 425 A.N.E.)

Passat el primer intent de consolidar un patró de tall aristocràtic plasmat en el llinatge i l'herència durant el segle VII i inicis del VI a.n.e., sembla que nous models organitzatius s'obriren pas al territori a partir del 550 a.n.e.

Més enllà de fenòmens clarament corporatius, com el consum de vi a l'edifici del Turó del Calvari, o l'amortització de béns d'herència (cas de les Ferreres o el túmul de la Clota, a Calaceit) (Rafel, 2002; Rafel, 2003; Rafel, 2005; Bea, 2012), el segle VI indicà l'aparició, en relació amb els hàbitats diferencials, d'una arquitectura nova, amb tendència a models de planta circular, que expressà una necessitat per part dels grups d'elit d'un aïllament, amb la qual cosa es va gestar una nova forma d'assentament que va coexistir amb els models tradicionals tipus poblat o caseriu.

Si fem un repàs al poblament de la regió de l'Ebre durant aquest període, per comarques, de nord a sud, jaciments com Sebes i potser els Castellons —assentament i necròpolis—, tots dos a Flix, exemplifiquen aquest tipus de poblament; el Coll del Moro de la Serra d'Almos (Tivissa), d'altra banda, ocupa el lloc de residència fortificada, tenint en compte el resultat i una possible reinterpretació de l'excavació efectuada per S. Vilaseca al seu moment. El Coll Alt, també a Tivissa, sembla tenir una ocupació en aquest moment, si bé no s'hi han efectuat treballs arqueològics. La fase 2 de Barranc de Gàfols, a Ginestar, ens acosta al tipus caracteritzat per una agrupació d'àmbits sense una estructura urbanística ben definida. Seguint el curs del riu en direcció sud, al Baix Ebre i al Montsià, fases d'ocupació corresponents a aquest període es constaten al Toll i al Castellot de la Roca Roja (Benifallet). A l'Assut (Tivenys), tenim plasmada la presència d'una torre, amb espais habitacionals annexos, que representa perfectament els canvis que s'intueixen en aquest període. Els Tossals (Aldover), situat a l'extrem d'un turó que s'avança cap a l'Ebre, possiblement un caseriu protegit per un mur circumdant, controlava el Barranc de la Conca, accés als Ports, on destaca la recent descoberta dels Malladarets (Alfara de Carles). Més al sud coneixem l'ocupació del Barranc d'en Fabra, a Amposta, si bé no en tenim cap dada urbanística. Les necròpolis de Mas de Mussols, Mianes i l'Oriola també s'enquadren en aquesta època.

Seguint la línia de la costa, al nord de la província de Castelló, regió vinculada directament amb aquest gran espai geogràfic, trobem els assentaments del Puig de la Nau, com a poblat i el Puig de la Misericòrdia, un autèntic edifici fortificat que sembla que substituï els centres de poder de la fase anterior. A l'interior, En Balaguer 1 (Portell de Morella), es presenta com un edifici que aparenta un recinte fortificat, de planta rectangular amb un absis en un extrem, en el qual, juntament amb diversos elements de producció ceràmica local es van trobar estris de bronze relacionats amb el consum de vi (Barrachina *et al.*, 2011). La seva cronologia es pot ubicar molt a inicis del segle VI a.n.e., si no a finals del segle anterior. Tota la comarca castellonenca dels Ports, especialment la zona de la Menarella, està esquitxada d'interessants jaciments datables en aquesta fase, com poden ser el conjunt d'En Balaguer, el Tossal de la Menarella, on es localitzen, entre altres restes, conjunts funeraris tumulars excepcionals, el Colladar (Portell de Morella), la Lloba Comuna (Castellfort), on s'erigeix una imponent torre durant el segle VI a.n.e. (Viciach, 2012), i la necròpolis de Sant Joaquim de la Menarella, al Forcall.

Per últim, a la Terra Alta i la conca del Matarranya, els jaciments d'aquesta època més destacats són, la torre del Coll del Moro de Gandesa, que pot datar-se a finals del segle VII o durant la primera meitat del VI a.n.e. d'acord amb els materials recuperats durant les darreres excavacions efectuades (Rafel *et al.*, 2014). Entre els quals cal destacar un fragment escultòric que pot pertànyer a un monument funerari de la propera necròpolis, desmuntat i aprofitat en la construcció de l'edifici (Rafel *et al.*, 2014), el qual es mostra com un exemple d'ocupació elitista que s'associa a un nou tipus d'enterraments en loculi, segregats de les àrees funeràries en ús fins aleshores. Seguint cap a l'interior, en el conegut jaciment de la Gessera (Caseres, Terra Alta), una recent intervenció arqueològica —i restauració— desenvolupada pel Gresepia (Universitat Rovira i Virgili), ha permès delimitar la cronologia d'una primera fase datable entre finals del segle VII a.n.e. i inicis de la centúria posterior, relacionada també, en l'àmbit funcional, amb una residència fortificada. La seva arquitectura, però, no té formes circulars i incorpora tècniques clarament baixaragoneses, com la ortostàtica (Diloli *et al.*, en premsa). També a la Terra Alta hem de citar el poblat del Tossal del Moro de Pinyeres (Batea), on podria haver-hi també indicis d'una torre circular (Arteaga *et al.*, 1990). A la zona del Matarranya, Tossal Redó, les Umbríes, el Vilallonc i els Castellans, a Calaceit; el Piuró del Barranc Fondo (Maçalió); la Miraveta de Queretes; el Coll del Racó de Sacos de Valderrobres; Torre Cremada I o Tossal Montañés, a Valldeltormo, són els exponents més destacats d'aquest període.

De fet, és aquest darrer jaciment, concretament la seva segona fase d'ocupació, el que va propiciar la distinció més o menys en aquest moment cronològic, d'una nova arquitectura de prestigi, les *maisons-fortifiées* o *cases-torre* (Moret 2002, Moret, Chapa 2004; Moret *et al.* 2006), un model d'habitat que caracteritza aquesta classe aristocràtica, si bé al seu moment el fet que Tossal Montañés II signifiqués una nova tipologia fou força discutit (Junyent, 2008: 195). En tot cas, la localització o interpretació d'altres edificis singulars com a cases fortificades, cas entre d'altres del Barranc de Mosselló (Flix, Ribera d'Ebre) (Pérez Suñé *et al.*, 2002), la torre T-3 de l'Assut (Tivenys, Baix Ebre) (Diloli, 2009), el Coll del Racó de Sacos, a Vall-de-roures o la Miraveta, a Queretes, i fins i tot la torre del Coll del Moro de Gandesa, ha permès generalitzar l'existència d'aquesta nova arquitectura, tot interpretant-la com una plasmació material d'un poder emergent que expressa una intencionalitat elitista a través del simbolisme arquitectònic, tal com ho definien Moret, Benavente i Gorgues (Moret *et al.*, 2006). Els grups que segons sembla ocupaven aquest poder, possiblement hereus polítics de processos anteriors, senyorejaren sobre territoris ben definits, tot controlant els recursos, els intercanvis, la tecnologia i els processos de producció. Una elit, en definitiva, que modifica el sistema de relacions socials imperant adoptant unes formes aristocràtiques que inclouen una manifestació del seu estatus a través de l'espai residencial (les cases-torre) i dels rituals funeraris, tot abandonant-se les necròpolis de fases anteriors i generant-se nous espais funeraris, amb rituals diferents i distinta presentació de les restes i els seus aixovars, en què predomina l'armament (Rafel *et al.*, 2013), fet que ens confirma el caràcter guerrer d'aquesta elit, que mostrava la seva distinció, riquesa i poder tant en la vida com en la mort. La presència en algunes necròpolis d'enterraments infantils amb armament indica un estatus reconegut, una afirmació d'uns llinatges que podrien estar immersos en processos d'autoidentificació ideològica i competició (Rafel *et al.*, 2013).

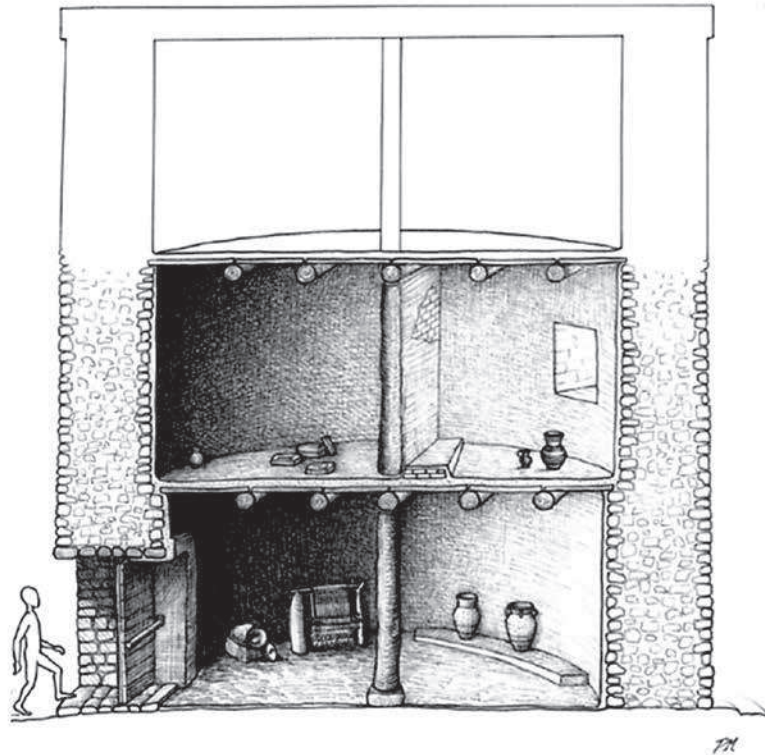

Figura 8. Tossal Montañés (Valdeltormo, Matarranya, Teruel). Reconstrucció hipotètica de la casa-torre segons P. Moret (Moret *et al.*, 2006: 46, fig. 34) i vista de la torre (Moret *et al.*, 2006: 32, fig. 17).

Si bé l'aparició d'aquestes cases-torre es va tractar en principi com un fenomen inèdit clarament datable a partir del 550 a.n.e., sense perllongar-se més enllà del pas entre la sisena centúria i el segle V a.n.e., avui dia, sabem que el model té un inici, o potser millor, uns temptejos anteriors, que poden acostar-se fins i tot al trànsit entre els segles VII i VI a.n.e., i que en alguns casos l'estructura fortificada perviu més enllà d'aquestes dates, tot adaptant-se a nous tipus urbanístics, com podria ser el cas de la torre del Coll del Moro de Gandesa i de la torre T-3 de l'Assut (Tivenys, Baix Ebre), una estructura que forma part de quasi tota la història del jaciment.

Aquest assentament, l'Assut, es troba situat al marge esquerre del riu Ebre, sobre l'extrem superior i la vessant sud / sud-oest d'un turó que s'eleva sobre la terrassa fluvial de l'Ebre. La seva ocupació comprèn quatre fases molt ben delimitades, amb una continuïtat des del segle VII a.n.e. fins a finals del segle II - inicis de l'I a.n.e., de manera que es tracta d'un dels pocs establiments protohistòrics de l'àrea del baix Ebre amb una acomodació poblacional ininterrompuda superior als 550 anys. La seva excepcionalitat, per a l'etapa que estudiem, la representa la presència d'un edifici turriforme (T3) en l'extrem superior del turó, construït durant el segle VI a.n.e., que segueix el mateix arquetip arquitectònic identificat en àrees veïnes amb la denominació de *casa-torre*, que comentàvem abans, fet que simbolitza a l'àrea estricta de l'Ebre la presència dels profunds canvis sociopolítics que es produeixen en aquesta gran regió durant la protohistòria.

L'Assut s'ocupa, com hem dit, durant gairebé sis segles, en 4 fases:

Assut 0, A i B: entre mitjans del segle VII a.n.e. fins a inicis-mitjans del segle VI a.n.e., s'inicia l'ús d'aquest espai com a lloc d'hàbitat estable. D'aquesta etapa se'n conserven evidències corresponents a alguns murs —ortostats— i ceràmica fenícia, bàsicament en el Barri Nord.

Assut 1: a partir d'inicis-mitjans del segle VI a.n.e. s'observa una transformació d'aquest espai i un replantejament de l'ocupació a partir d'un patró urbanístic nou, tot edificant-se una gran torre circular (T3) al punt més alt del tossal. Possiblement l'edifici turriforme es podria associar durant la seva ocupació en aquesta etapa preibèrica a altres estructures de difícil definició.

Assut 2: es tracta del període de màxim desenvolupament de les formes urbanístiques de l'assentament. Entorn del tercer quart del segle V a.n.e. es planifica una ocupació organitzada del turó a partir de dues variables, la morfologia del tossal i el bastiment d'un sistema defensiu que controlava els punts de més fàcil accés. A l'extrem més elevat del turó, a partir de la torre circular erigida durant la fase anterior, s'edifica un complex defensiu basat en la superposició de murs concèntrics, el qual conformà una plataforma fortificada que englobava la torre T3, tot reforçant-ne el perímetre. Quant a l'espai habitacional del poblat, sembla que ocupà el cim i possiblement part del vessant sud-est del turó.

Assut 3: a inicis del segle II a.n.e. s'inicia una nova etapa, en la qual es van produir diverses modificacions urbanístiques i arquitectòniques en el sistema defensiu i a la zona d'hàbitat, en què destaca la destrucció sobtada i molt violenta de la torre T3, a finals del segle III - inicis del II a.n.e. Així mateix, sembla que el poblat fins i tot cresqué per la vessant sud-est, fins al seu abandonament aproximadament a inicis del segle I a.n.e.

Figura 9. Vista aèria del jaciment Assut i detall de la torre T-3.

Figura 10. Planta actual del jaciment Assut (Tivenys, Baix Ebre, Tarragona).

D'aquestes fases les que ens interessen són les dues primeres, Assut 0 i Assut 1. En concret, l'edificació durant el segle VI a.n.e. de l'edifici turriforme que hem distingit com a T3, mostra una expansió del model de les cases-torre a la conca estricta de l'Ebre, alhora que es converteix en testimoni de la important relació entre la costa, el riu Ebre i les terres de l'interior en aquest moment. T-3 és una estructura arquitectònica de planta circular, que tenia com a mínim un pis superior. Durant el procés d'intervenció arqueològica s'hi va poder localitzar in situ una columna central, de fusta carbonitzada, formada per dos cossos de secció quadrangular enllaçats a partir d'un encaix. Les diverses datacions radio-carbòniques que es van portar a terme a partir de mostres d'aquesta columna assenyalen cronologies emmarcables en ple segle VI a.n.e. (primera meitat); aquesta cronologia és confirmada per un conjunt de materials ceràmics apareguts en posició secundària en els nivells de rebliment de l'estructura: àmfora fenícia Vuillemot R-1 / T-10.1.2.1., plats a Marli en gris monocrom d'Occident, àmfora grega, entre altres.

Una de les principals diferències, però, entre la torre de l'Assut i la resta de cases fortificades del segle VI a.n.e. intervingudes fins al moment, tot exceptuant la torre del Coll del Moro de Gandesa, rau en la durada del seu funcionament, que s'allargà fins a finals del segle III o inicis del II a.n.e., data en què l'immoble fou cremat i ja no s'ocupà ni es freqüentà mai més. Desconeixem què passa a la T-3 en el moment en què la resta de residències turriformes fortificades es col·lapsen, és a dir, en un lapse temporal que podríem situar entre el 500 i el 450/425 a.n.e., i fins i tot no descartem que pateixi una primera destrucció, que en tot cas degué quedar emmascarada sota reformes posteriors. El que queda clar és que la torre T-3 continuà funcionant, amb alguns canvis estructurals que no afectaren el seu caràcter residencial, apropiada per un nou urbanisme, des de més enllà del tercer quart del segle V a.n.e., fins a la seva destrucció als voltants del 200 a.n.e.

Vistes les dades presentades, a títol de recapitulació, podem indicar que a la regió de l'Ebre final s'observa, a partir de mitjans del segle VI a.n.e. i d'una manera força constant en el territori, un fenomen d'implantació d'un model sociopolític de tipus aristocràtic, representat en l'àmbit arquitectònic a través de l'edificació d'unes residències fortificades, generalment aïllades i amb patrons de tipus circular. Aquest sistema, coexistent amb models d'hàbitat més tradicionals, tipus poblats de carrer central o llogarets protourbans, es basà en una segregació social per part dels grups familiars de l'elit, que establiren un control territorial a partir d'una xarxa clarament heteràrquica (Bea, 2012).

La novetat se centra també en la llarga perduració d'aquest esquema, que es pot fer arribar fins a la línia del 450 a.n.e. (aquesta sembla la cronologia de la torre del Barranc de Mosselló) o, potser, 425 a.n.e. (si prenem en consideració a la torre de Foios, a Lluçena, Castelló, com a part d'aquest model). El final, certament esglaonat i diferenciatiu segons les subregions del curs inferior de l'Ebre, indica també un col·lapse. Alguns autors han defensat una causa plenament interna per explicar aquest esclat violent (Rafel *et al.*, 2014), si bé sense negar aquesta teoria, la nostra proposta contempla altres solucions, com ara l'arribada de grups poblacionals a partir de mitjans del segle V a.n.e. (Diloli, Bea, Sardà 2010), fet que, a més de marcar el final de l'esquema aristocràtic de les cases-torre, suposa potser un dels motius més evidents de l'aparició a la regió d'una elevada densitat d'assentaments, que ja podem definir com a ibèrics, a partir del 450-425 a.n.e.

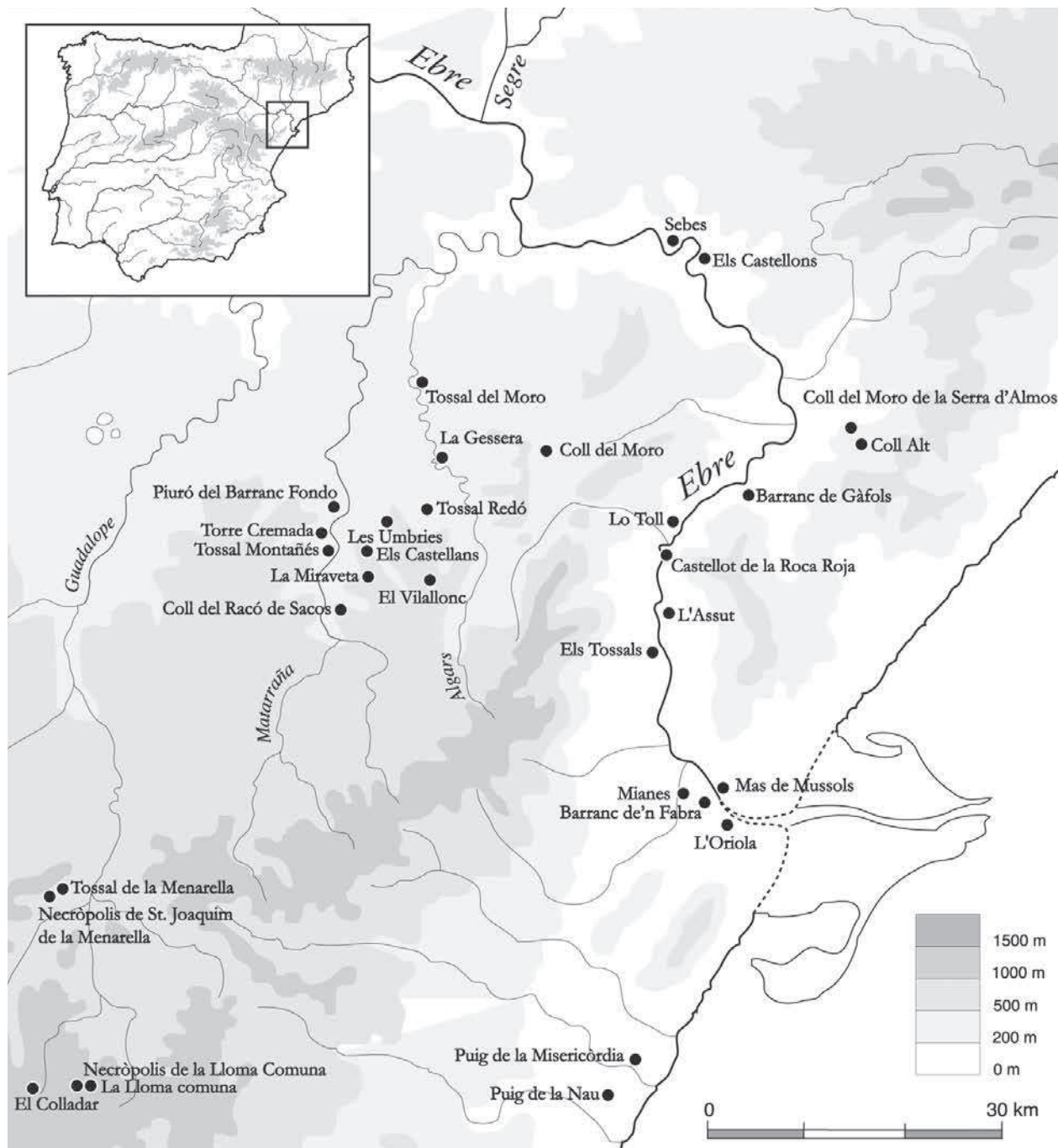

Figura 11. Mapa amb els jaciments ocupats durant la segona fase.

A MODE DE CONCLUSIÓ

En les línies anteriors hem intentat plasmar l'estat de la qüestió sobre els canvis que es produeixen en l'últim tram de la vall de l'Ebre durant la protohistòria preibèrica i com aquests es plasmen materialment al territori, per donar pas al que s'anomena *cultura ibèrica*.

El període analitzat, que es pot situar cronològicament entre inicis del segle VII a.n.e. i finals del V a.n.e., es caracteritza per mostrar una ocupació de l'espai distingible en dues fases, la primera, entre el 700 i el 550 a.n.e., en la qual es plasma un territori ocupat per jaciments nous, alguns amb importants fortificacions (com Sant Jaume, a Alcanar), poblats d'espai central, poblats axials i masos; la segona, entre 550 i el 450/425 a.n.e., en la qual apareixen aquestes residències aristocràtiques, amb certa predilecció per les estructures turriformes de planta curvilínia, les anomenades *cases fortificades* o *cases-torre*, tot coexistint conjuntament amb poblats i masies. Aquest tipus de distribució espacial mostra la complexitat social d'una època en la qual es produeixen canvis importants que moltes vegades comporten traumatismes violents, si bé sense trencament, ja que la identitat cultural es manté com a mínim fins al període ibèric.

Durant la primera fase ens trobem amb una organització política estructurada a partir de cabdillatges simples, generats a partir del control dels intercanvis. Es tracta del sorgiment d'unes elits que se segreguen i generen espais diferencials (cas de Sant Jaume, a Alcanar, i potser Aldovesta, a Benifallet), i que ordenen el territori. A la fi d'aquesta fase es produirà l'aparició de les tombes amb aixovars de tipus guerrer i els banquets diferencials.

La segona fase ens mostra un panorama en què es produeix la consolidació de les elits, al mode "aristocràtic", en un procés que no es produeix sense traumes, ja que es constata la destrucció violenta d'assentaments de la fase anterior i la reestructuració de l'ocupació del territori. Possiblement sorgeixen nous corrents comercials, tal com s'observa en el registre arqueològic, i les necessitats de la població —grups dominants i dominats— són unes altres. De ben segur la consolidació de les elits sorgides pel control del comerç i l'acaparament dels béns de prestigi provoca crisi violentes en el si de la societat. La disminució del volum dels productes forans i la demanda poden provocar enfrontaments, tot donant pas a un nou ordre on el control del comerç o la possessió i redistribució dels béns de prestigi no serà tan important, ja que la imatge del poder es basarà en el simbolisme (llinatge?) i en la coerció; un poder posseït per uns pocs, que conformaran una autèntica aristocràcia guerrera, fet associat a l'aparició de l'arquitectura diferencial (*cases-torre*) i una ordenació heteràrquica del territori. Els grups emergents es mostren diferents en rituals i sobretot en els aixovars funeraris, amb abundant presència d'armes.

L'últim quart del segle V a.n.e. significa la fi d'aquests processos, generalment de manera violenta. El territori estudiat patí una transformació amb l'aparició de nous assentaments, en gran nombre, amb una organització jeràrquica diferent a la de moments anteriors. Així mateix, s'abandonaren les necròpolis, amb comptades excepcions, tot produint-se un important canvi en els rituals d'enterrament. Amb les dades actuals, l'augment del volum poblacional indica, a falta d'altres paràmetres, una possible aflluència de poblacions externes, de volum indeterminat, a la fi del segle V a.n.e., que amb noves formes polítiques i culturals donaren pas a la cultura ibèrica plena.

BIBLIOGRAFIA

- ARTEAGA, O.; PADRÓ, J.; SANMARTÍ-GREGO, E. (1990): *El poblado ibérico del Tossal del Moro de Pinyeres (Batea, Terra Alta, Tarragona)*. Monografies Històriques, 7. Institut de Prehistòria i Arqueologia. Diputació de Barcelona. Barcelona.
- BARRACHINA, A.; CABANES, S.; VICIACH, A.; ARQUER, N.; HERNÁNDEZ, F.J.; VIZCAÍNO, D. (2011): "En Balaguer 1 (Portell de Morella), gènesi i evolució d'una comunitat rural del ferro antic a la comarca d'Els Ports", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 21: 9-36.
- BEA, D. (2012). *Poder, arquitectura i complexitat social. Formes polítiques al curs inferior de l'Ebre durant la protohistòria*, Tesis Doctorals en Xarxa, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona.
- BEA, D.; DILOLI, J. (2005): "Elements de representació durant la Primera Edat del Ferro al curs inferior de l'Ebre: el recinte del Turó del Calvari (Vilalba dels Arcs, Terra Alta)", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 15: 179-198.
- BEA, D.; DILOLI, J.; GARCIA, D.; MORENO, I.; MORET, P. (2012): "Arquitectura de prestigio y aristocracias indígenas". C. Belarte, J.A. Benavente, L. Fatás, J. Diloli, P. Moret, J. Noguera (eds.), *Iberos del Ebro, Actas del II Congreso Internacional*. Documenta, 25. ICAC: 51-70.
- BELARTE, M. C.; NOGUERA, J. (2007): "Els jaciments protohistòrics de Santa Madrona (Riba-roja) i Sebes (Flix)", *Tribuna d'Arqueologia 2007*. Generalitat de Catalunya: 127-147.
- DILOLI, J. (2009): "La perduración del poder en un espacio arquitectónico simbólico. La torre T-3 del asentamiento protohistórico de L'Assut (Tivenys, Baix Ebre, Tarragona)", *Trabajos de Prehistoria*, 66, núm. 2: 119-142.
- DILOLI, J.; BEA, D.; SARDÀ, S. (2010): "Evolución demográfica en el curso inferior del Ebro durante la protohistoria. Aumento y disminución de la población como impulsor de la transformación socio-política", *Arqueología de la Población, Arqueología Espacial*, 28: 285-309.
- DILOLI, J.; FERRÉ, R.; VILÀ, J.; BEA, D.; SARDÀ, S.; BRICIO, L.; COTS, I.; PRADES, M.; SARDÀ, H.; GUIRAO, E. (2016): "L'assentament protohistòric de L'Assut (Tivenys, Baix Ebre)". *Actes de les I Jornades d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre*. Tortosa, 2016: 284-297.
- DILOLI, J.; VILÀ, J.; PRADES, M.; BEA, D.; FERRÉ, R.; BRICIO, L.; GUIRAO, E.; COTS, I.; SARDÀ, H. (en premsa): "Darrere els passos de Bosch Gimpera. Un projecte arqueològic global per recuperar el jaciment de La Gessera de Caseres (Terra Alta)". *Tribuna d'Arqueologia* 2015-2016. Barcelona.
- EIROA, J. J. (1982): *La Loma de los Brunos y los Campos de Urnas del Bajo Aragón*. Institución Fernando el Católico. Saragossa.
- FATÁS, L. (2007): *La Edad del Hierro en el valle del Matarraña (Teruel). Las investigaciones del Institut d'Estudis Catalans en el Bajo Aragón*. Tesis doctoral inèdita. Universitat de Saragossa.
- FERRÉ, R.; COTS, I.; DILOLI, J.; SARDÀ, H.; PRADES, M.; BRICIO, L.; VILÀ, J.; BEA, D. (2016): "Intervencions arqueològiques al jaciment protohistòric dels Tossals (Aldover,

- Baix Ebre)". *Actes de les I Jornades d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre*. Tortosa, 2016: 233-241.
- GARCIA, D. (2005): *El poblament del primer ferro a les terres del riu Sénia. Els assentaments de la Moleta del Remei, Sant Jaume, la Ferradura i la Cogula durant els segles VII i VI a.n.e.* Tesis doctoral inédita. Universitat de Barcelona. Barcelona.
- GARCIA, D.; MORENO, I. (2008): "Marcadors socials durant el primer Ferro a Catalunya i el País Valencià. Apunts en relació a l'assentament de Sant Jaume (Alcanar, Montsià)", *Arqueomediterrània*, 10. *Actes del Primer Congrés de Joves Investigadors dels Països Catalans: la Protohistòria als Països Catalans*: 215-225.
- GARCIA, D.; GRACIA, F. (2011): "Phoenician trade in the north-east of the Iberian peninsula: a historiographical problem". *Oxford Journal of Archaeology*, 30 (1): 33-56. University of Oxford.
- GARCIA, D.; MORENO, I. (2016): *L'assentament de la primera edat del ferro de Sant Jaume (Alcanar, Montsià). Els espais A1, A3, A4, C1, Accés i T2 del sector 1*. Col·lecció Estudis del GRAP, vol. 1. Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona. Barcelona.
- JUNYENT, E. (2008): "Recensión del libro de P. Moret, J.A. Benavente y A. Gorgues: Iberos del Matarraña. Investigaciones arqueológicas en Valdetormo, Calaceite, Cretas y La Fresneda (Teruel), Al-Qannis 11, Número Monográfico, Taller de Arqueología de Alcañiz y Casa de Velázquez, Alcañiz (Teruel)", 2006, 309 p. *Trabajos de Prehistoria*, 65, gener-juny 2008: 194-196.
- MASCORT, M.T.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. (1991): *El jaciment protohistòric d'Aldovesta (Benifallet) i el comerç fenici arcaic a la Catalunya meridional*. Publicacions de la Diputació de Tarragona. Tarragona.
- MORET, P. (2002): "Tossal Montañés y La Gessera: ¿residencias aristocráticas del Ibérico Antiguo en la cuenca media del Matarraña?". *I Jornades d'Arqueologia. Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació. Ilercavònia. Fulls d'Arqueologia*, 3: 65-73.
- MORET, P.; CHAPA, T. (eds.) (2004): "Torres, atalayas y casas fortificadas. Explotación y control del territorio en Hispania (s. III a. de C. - s. I d. de C.)". Universidad de Jaén.
- MORET, P.; BENAVENTE, J.A.; GORGUES, A. (2006): "Iberos del Matarraña. Investigaciones arqueológicas en Valdeltormo, Calaceite, Cretas y La Fresneda (Teruel)". *Al-Qannīš. Boletín del Taller de Arqueología de Alcañiz*, 11.
- NOGUERA, J. (2006): *Gènesi i evolució de l'estructura del poblament ibèric en el curs inferior del riu Ebre: la Ilercavònia septentrional*. Tesis Doctorals en Xarxa. Universitat de Barcelona. Barcelona.
- OLIVER, A. (1994): *El poblado ibérico del Puig de la Misericordia de Vinaròs*. Associació Cultural Amics de Vinaròs. Vinaròs.
- (1995): "La problemática de la interpretación funcional de la fase del Ibérico antiguo en el Puig de la Misericordia, Vinaròs". *Actas del XXII Congreso Nacional de Arqueología*. Vigo, 1993: 257-261.
- PÉREZ GUTIÉRREZ, M.; DILOLI, J.; BEA, D.; SARDÀ, S. (2011): "Astronomy, culture and landscape in the Early Iron Age in the Ebro Basin", C.N.L. Ruggles (ed.) *Oxford*

- IX International Symposium on Archaeoastronomy (Lima, Perú, 5-9 January 2011). Proceedings IAU Symposium*, núm. 278. Cambridge University Press. Cambridge: 382-389.
- PÉREZ SUÑÉ, J.M.; RAMS, P.; JORNET, M. (2002): "La talaia del nucli ibèric del barranc del Mosselló (Flix, Ribera d'Ebre)". *I Jornades d'Arqueologia. Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació. Ilercavònia. Fulls d'Arqueologia*, 3: 149-158.
- RAFEL, N. (2002): "Un trípod de tipo chipriota procedente de la Clota (Calaceite)", *Complutum*, 13: 77-83.
- (2003): *Les necròpolis tumulàries de tipus baixaragonès: les campanyes de l'Institut d'Estudis Catalans al Matarranya*. Monografies del Museu d'Arqueologia de Catalunya, 4. Museu d'Arqueologia de Catalunya. Barcelona.
- (2005): "Los soportes de Calaceite y las manufacturas ornamentales en bronce del Ibérico Antiguo", *El Período Orientalizante. Actas del III Simposio Internacional de Arqueología de Mérida: Protohistoria del Mediterráneo Occidental. Anejos de Archivo Español de Arqueología*, XXXV: 491-501.
- RAFEL, N.; ARMADA, X.L.; BELARTE, C.; FAIRÉN, S.; GASULL, P.; GRAELLS, R.; MORELL, N.; PÉREZ, A.; VILLALBA, P. (2008): "El área minero-metalúrgica del Baix Priorat (Tarragona) en la protohistoria. Explotación y redes de intercambio", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 18: 245-269.
- RAFEL, N.; ARMADA, X.L.; BELARTE, C.; FAIRÉN, S.; GASULL, P.; GRAELLS, R.; MORELL, N. (2013): "Orígenes del urbanismo y dinámicas sociales en el Bronce Final de Cataluña meridional: El Avenc del Primo (Bellmunt del Priorat, Tarragona)", *Trabajos de Prehistoria*, vol. 70, núm. 2: 278-294.
- RAFEL, N.; GARCIA RUBERT, D.; JORNET, R. (2014): "Nuevos datos sobre la evolución del poblamiento en la Cataluña meridional entre el siglo VII a.n.e y época romana: el Coll del Moro de Gandesa". *Kalathos*, 26-27: 113-171.
- RUIZ ZAPATERO, G. (1979): "El Roquízal del Rullo: aproximación a la secuencia cultural y cronológica de los Campos de Urnas en el Bajo Aragón", *Trabajos de Prehistoria*, 36: 247-288.
- (1985): *Los campos de urnas del N.E. de la Península Ibérica*. Universidad Complutense. Madrid.
- SANMARTÍ, J. (2004): "From local groups to early states: the development of complexity in protohistoric Catalonia", *Pyrenae*, 35, vol. 1. Barcelona: 7-41.
- SANMARTÍ, J.; BELARTE, C.; SANTACANA, J.; ASENSIO, D.; NOGUERA, J. (2000): *L'assentament del bronze final i primera edat del ferro del Barranc de Gafols (Ginestar, Ribera d'Ebre). Ilercavònia. Fulls d'Arqueologia*, 2. Flix.
- VICIACH, A.; ARQUER, N.; CABANES, S.; HERNÁNDEZ, F.J.; BARRACHINA, A.; VISCAÍNO, D. (2012): "La Lloma Comuna de Castellfort (Els Ports, Castelló). Evolución de un poblado desde el Hierro Antiguo hasta época iberoromana". *Iberos del Ebro, Actas del II Congreso Internacional*. Documenta, 25. ICAC: 217-224.